

Згадуючи Олену Миколаївну Байрак...

3 лютого 2018 р. трагічно обірвалося життя відомого науковця та природоохоронця, завідувачки кафедри заповідної справи Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління – Олени Миколаївни Байрак. Із цією втратою й досі не можуть змиритись її рідні, вчені та однодумці. Олена Миколаївна Байрак відома своїми науковими працями та новаціями в галузі ботаніки (флористики, геоботаніки, фітосозології), ліхенології, екології, охорони природи, заповідної справи, садово-паркового мистецтва (дендрології та паркознавства).

Щоб зрозуміти, ким була Олена Миколаївна, наведемо коротке резюме про неї: член Ради ботанічних садів і дендропарків України, член спеціалізованої вченої ради в Державній екологічній академії при Міністерстві екології та природних ресурсів України; автор понад 370 публікацій, у т. ч. 20 монографій; науковий керівник проектів із організації природних заповідників, національних природних та регіональних ландшафтних парків, об'єктів інших категорій природно-заповідного фонду; керівник наукової школи (захищено 8 дисертантів із ботаніки (4) та екології (4)); рецензент численних підручників, посібників, монографій, статей до "Українського ботанічного журналу"; опонент захисту дисертацій (двох докторських та понад 10 кандидатських); засновник серії науково-

популярних видань "Національна екомережа і природно-заповідні території України", "Відомі ботаніки та природоохоронники України"; викладач і вчитель десятків студентських поколінь біологів, хіміків, екологів різних вищих навчальних закладів України, які стали кваліфікованими вчителями та науковцями.

Олена Миколаївна Байрак народилася 7 серпня 1957 р. у м. Полтава в сім'ї службовців. Після закінчення в 1975 р. середньої школи вона вступила до природничого факультету Полтавського національного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка (від 1999 р. університету), пройшовши шлях від студентки-відмінниці до доктора біологічних наук, професора, завідувачки кафедри екології та охорони довкілля, організованої за її ініціативи в 2001 р. На цій кафедрі вона створила свою наукову школу, сформувавшись як талановитий та високоерудований педагог, організатор навчального процесу.

Ще в студентські роки вона захопилася науковою роботою і підготувала дипломну роботу "Лишайники соснових лісів Полтавської області" (науковий керівник – кандидат біологічних наук, доцент В.В. Буйдін). Її дослідження були відмічені дипломом I ступеня на Республіканському конкурсі студентських наукових робіт. У 1981 р. з відзнакою вона закінчила інститут, отримавши диплом учителя біології та хімії, і впродовж 1981–1984 рр. працювала асистентом кафедри ботаніки. На початку своєї наукової кар'єри вона зосередилася на вивченні лишайників Лівобережного Лісостепу України.

Під час навчання в аспірантурі (1984–1987) Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного АН УРСР (Київ) Олена Миколаївна проводить численні експедиції територією Лівобережного Лісостепу, збирає значний натурний матеріал, поповнює фондові колекції як Інституту ботаніки, так і Полтавського краєзнавчого музею. Вона веде активну природоохоронну діяльність, популяризує не лише "свою" групу живих організмів (лишайники), але й необхідність збереження й охорони рідкісних видів судинних рослин.

О.М. Байрак завжди вела активну громадську діяльність. В Інституті ботаніки вона очолювала молодіжну наукову організацію, організовувала наукові та культурні заходи.

© Н.О. СМОЛЯР, Л.Г. ЛЮБІНСЬКА, В.П. КОЛОМІЙЧУК, І.А. КОРОТЧЕНКО, 2018

У 1987 р. Олена Миколаївна успішно захистила кандидатську дисертацію на тему "Лишайники Лівобережного Лісостепу України" (науковий керівник – кандидат біологічних наук О.Б. Блюм). Нею вперше з'ясовано видовий склад лишайників Лівобережного Лісостепу України (237 видів) та встановлено закономірності їхнього поширення.

Того ж року Олена Миколаївна повернулася на кафедру ботаніки Полтавського педагогічного інституту, де працювала старшим викладачем, а з 1998 р. – доцентом, викладала систематику рослин, проводила польову практику з ботаніки на біостаніонарі "Лучки", що в Кобеляцькому р-ні Полтавської області.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років Олена Миколаївна брала активну участь у ботанічних та природоохоронних конференціях у різних наукових закладах України, Росії, країн Балтії, Кавказу та Середньої Азії (Київ, Тарту, Саратов, Петрозаводськ, Луганськ, Сухумі, Душанбе, Ашхабад та ін.). Разом зі студентами їздила в експедицію до тундри на п-ів Ямал (Ямало-Ненецький автономний округ Росії), де вивчала роль лишайників у рекультивації порушених ґрунтів (1989).

Переорієнтувавши власні наукові дослідження на судинні рослини, зокрема на раритетну флору Лісостепу, О.М. Байрак активно співпрацювала з Міжвідомчою комплексною лабораторією наукових основ заповідної справи Інституту ботаніки АН України та Мінекобезпеки України (Київ), очолювану доктором біологічних наук, професором Т.Л. Андрієнко. Від 1993 р. Олена Миколаївна стає докторантом відділу екології фітосистем Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного

(науковий консультант – доктор біологічних наук Я.П. Дідух). Новий етап наукової кар'єри вченої співпав із оптимізацією природно-заповідного фонду Полтавщини. У цей час були організовані численні наукові комплексні експедиції з дослідження територій усіх адміністративних районів області, виявлено чимало нових місцезнаходжень рідкісних видів рослин, обґрунтовано створення ряду важливих природно-заповідних об'єктів, зокрема першого в області регіонального ландшафтного парку "Диканський". Результатом цих напрацювань стало підвищення показника заповідності в області (з 0,4% до 2%), завдяки створенню нових природно-заповідних об'єктів, та укладення регіонального списку рідкісних рослин. Останній знайшов відображення в книзі "Заповідна краса Полтавщини" – першому комплексному краєзнавчо-природоохоронному зведенні по області, яке започаткувало серію таких видань в Україні за адміністративними областями.

У цей час Олена Миколаївна була натхненним наставником і науковим куратором для своїх учнів, які теж виконували в регіоні свої дисертаційні (Наталія Стецюк – у пониззі р. Ворскла, Олександр Недоруб – на території перспективного регіонального ландшафтного парку "Диканський") та дипломні (Ірина Коротченко – у степах Полтавщини) дослідження.

Навчання в докторантурі Олена Миколаївна поєднувала з педагогічною роботою. Вона викладала систематику рослин, спецкурс із фітоіндикації, проводила польову практику з ботаніки, екології рослин у Києво-Могилянській академії, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, в Соломоновому університеті.

Після закінчення докторантури (1998) вона повернулася на кафедру ботаніки Полтавського педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Підготувала теоретичні курси "Еволюційне вчення" та "Заповідна справа", розробила конспекти лекцій, тематику й оригінальну методику проведення семінарських занять та рейтингового контролю знань. Окрім цих предметів, Олена Миколаївна викладала "Географію рослин", спецкурс "Проблеми сучасної біології". Вона розробила маршрути навчальних екскурсій еколого-натуралістичної практики до низки природно-заповідних територій – заповідників "Кам'яні Могили", "Канівський", дендропарків

"Устимівський", "Софіївка", до регіонального ландшафтного парку "Диканський" та ін.

У 2001 р. Олена Миколаївна успішно захистила докторську дисертацію на тему "Фіторізноманітність Лівобережного Придніпров'я", в якій надала найповніші відомості про стан флори й рослинності регіону. В укладеному нею "Конспекті флори Лівобережного Придніпров'я" (1997) наведено й проаналізовано 1 613 видів вищих судинних рослин із 529 родів, 127 родин, 62 порядків, 7 класів, 5 відділів. Уперше для регіону досліджень Олена Миколаївна навела розроблену на флористичній основі класифікаційну схему рослинності, яка включає синтаксони 16 класів, 28 порядків, 48 союзів, 126 асоціацій, із яких 18 описано нею вперше для науки. Інноваційно на той час автор підійшла до теоретичного обґрунтування та виділення ценофлор. Важливим у роботі став фітосозологічний підхід до вивчення фіторізноманітності Лівобережного Придніпров'я. У роботі наведено інформацію про 211 рідкісних видів рослин, визначено фітоценози, які потребують охорони, вказано деякі перспективні шляхи збереження фіторізноманітності. Автором

запропоновано флористичне районування та уточнено геоботанічне районування Лівобережного Придніпров'я.

Згодом, працюючи на кафедрі ботаніки Полтавського педуніверситету, Олена Миколаївна обґрунтувала доцільність створення кафедри екології та охорони довкілля, яку пізніше очолювала впродовж 2001–2006 рр. Вона вдало поєднувала наукову роботу з активною громадською діяльністю як голова секції "Природно-заповідні території" Полтавської організації Українського товариства охорони природи. В цей час на кафедрі активно вивчається біорізноманітність Полтавщини, створюються нові природно-заповідні об'єкти. Важливою подією стало створення регіонального ландшафтного парку "Нижньоворсклянський" у пониззі р. Ворскла та його адміністративно-наукового центру на базі біостаніонару "Лучки".

Зі студентських років Олена Миколаївна захоплювалася багатством флори й фауни, мальовничими краєвидами межі Лісостепу й Степу. Ще будучи молодим викладачем, після закінчення вишу, Олена Миколаївна виборювала своє право проводити ботанічну практику саме на біостаніонарі. Її ботанічні екскурсії, оригінальні методи вивчення рослин, змістовну організацію дозвілля студентів із "Днем Нептуна", "Флораліями" пам'ятають студенти природничого факультету. Її називали не інакше, як Флора, бо цю роль вона виконувала як науковець, викладач, керівник ботанічних екскурсій і як особистість.

Саме Олена Миколаївна в 2001 р. виступила на захист біостаніонару "Лучки", коли для нього настали нелегкі часи відчуження від педуніверситету. Завдяки підтримці викладачів, патріотів факультету, студентів та випускників різних років його вдалося зберегти, відновити на ньому навчальну практику (тепер вже з ботаніки, зоології та еколого-натуралістичної) як студентів біологів, хіміків, географів, так і школярів Полтавської області. Біостаніонаром опікувалася новостворена кафедра екології та охорони довкілля на чолі з Оленою Миколаївною. Викладачі кафедри підтримали її ідею про розвиток біостаніонару як еколого-просвітницького центру. Для цього в його околицях на території регіонального ландшафтного парку "Нижньоворсклянський" розробляються навчальні та еколого-туристичні маршрути, екологічні стежки, тематичні екскурсії, а ще закладаються фруктовий сад, дендропарк, створюється музей "Природа і мистецтво".

Біостаніонар отримав друге дихання завдяки Олені Миколаївні та її однодумцям (Н.О. Смоляр, І.С. Беседіній, М.В. Слюсару та ін.), які підтримували традиції факультету на біостаніонарі та розвивали його в науковому, навчально-методичному та еколого-краєзнавчому напрямках.

Щороку Олена Миколаївна організувала наукові експедиції по територіях існуючих та перспективних заповідних об'єктів, була постійним консультантом із питань заповідної справи Держуправління охорони навколишнього природного середовища в Полтавській області, ініціатором і автором багатьох буклетів та календарів, а також колективних монографій, зокрема таких відомих та постійно цитованих, як: "Еталони природи Полтавщини" (2003), "Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини" (2005), "Ботанічний заказник "Драбинівка" (2006), "Конспект флори Полтавщини. Вищі судинні рослини" (2008), численних відеофільмів про біорізноманітність Полтавщини з авторськими сюжетами та піснями.

У 2003 р. О.М. Байрак отримала звання професора. На кафедрі вона очолювала підготовку аспірантів за спеціальностями "Ботаніка" та "Екологія". П'ять її учнів (Т. Панасенко, М. Ворцепнєва, Т. Криворучко, І. Грицай, Ю. Антипова) виконували дисертаційні роботи за актуальними для регіону темами досліджень.

У цей час вона очолила і забезпечила виконання декількох фундаментальних науково-дослідницьких тем кафедри, основні концептуальні положення і результати яких стали орієнтирами для створення нових природно-заповідних об'єктів, у т. ч. національних природних і регіональних ландшафтних парків, оптимізації природно-заповідної мережі Полтавщини, розробки концепцій регіональних Червоної й Зеленої книг, розбудови регіональної екомережі.

О.М. Байрак здійснювала редакторську роботу з підготовки "Збірника наукових праць Полтавського педагогічного університету". Серія "Екологія. Біологічні науки" (від 2001 р.), який із 2003 р. став фаховим виданням. Вона редагувала збірки матеріалів науково-практичних семінарів, щороку виступала з доповідями на міжнародних, всеукраїнських наукових конференціях, з'їздах, симпозіумах у різних містах України.

Олена Миколаївна вміло інтегрувала різні види діяльності як педагог, науковець і громадський

діяч. Вона здійснювала багатопланові навчальні та організаційно-методичні роботи, забезпечуючи їх слайдотеками, фототеками, відеосюжетами, які створювала разом із колегами та студентами. У різних районах області щороку вона неодноразово виступала на методичних семінарах із природоохоронною тематикою, проводила численні консультації для різних груп населення.

У 2006 р. Олена Миколаївна переїхала до Києва, продовжуючи працювати за сумісництвом професором кафедри екології та охорони довкілля Полтавського національного педагогічного університету. Вона керувала роботою аспірантів, а для магістрів викладала курс "Сучасні погляди на еволюцію органічного світу" за оригінальною авторською програмою.

Упродовж 2006–2007 рр. О.М. Байрак працювала старшим науковим співробітником відділу ландшафтної будівництва Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України, а пізніше (2007–2010) – завідувачем відділу екологічного моніторингу, заступником директора із наукової роботи Наукового центру екомоніторингу та біорізноманіття мегаполісу НАН України (тепер Інститут еволюційної екології НАН України, м. Київ).

Із серпня 2010 р. Олена Миколаївна працювала у Державній екологічній академії післядипломної освіти та управління Міністерства екології та природних ресурсів (ДЕА, м. Київ) спочатку директором Центру заповідної справи та відродження рідкісних, зникаючих, ендемічних і цінних видів флори і фауни, потім – директором Центру заповідної справи, рекреації та екотуризму, а з 2012 р. до лютого 2018 р. – завідувачкою кафедри заповідної справи.

Під час Київського періоду роботи Олена Миколаївна проводила дослідження штучно створених об'єктів заповідного фонду – насамперед ботанічних садів і дендропарків.

В останні роки Олені Миколаївні вдалося згуртувати значне коло однодумців, учнів та працівників природоохоронних установ України з наряду дослідження заповідних дендропарків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України. Під час численних конференцій, семінарів, навчань та екскурсій, які проводились у межах курсів підвищення кваліфікації та поза ними в освітніх і природоохоронних закладах Києва, Чернігова, Полтави, Черкаса, Одеси, Житомира,

Вінниці, Хмельницького, Тернополя та інших міст викристалізувалась концепція природоохоронного менеджменту на охоронюваних територіях окремих регіонів. Під час курсів науковці ДЕА, очолювані Оленою Миколаївною, та працівники установ, які проходили підвищення кваліфікації, обмінювались досвідом у царині заповідної справи та садово-паркової архітектури, посадковим матеріалом, обов'язковим було відвідування цікавих парків та інших природних і культурних закладів (старовинних замків, маєтків, монастирів, музеїв).

Під керівництвом професора О.М. Байрак були підготовлені Національна доповідь про стан екомережі в Україні (2006–2010), кілька видань Національної доповіді про стан довкілля в Україні, низка проектів організації заповідників і національних природних парків України, декілька десятків обґрунтувань щодо створення нових об'єктів природно-заповідного фонду в ряді областей України.

В Олени Миколаївни були хороші вчителі, яких вона завжди поважала. Це, насамперед, її батьки – Микола Петрович та Євгенія Євгенівна, які змалечку привчили доньку любити, розуміти, спостерігати та поважати природу. У студентські й аспірантські роки її вчителями були наукові керівники, згадані вище, і, безумовно, Андрій Потапович Каришин – відомий учений-хімік, незмінний декан природничого факультету Полтавського педінституту, засновник і розбудовувач біостаніонару "Лучки". Вона завжди шанувала своїх учителів, окремо – Якова Петровича Дідуха, Тетяну Леонідівну Андрієнко, які стали її наставниками під час докторантури.

Саме Олена Миколаївна хотіла продовжити справу професора Т.Л. Андрієнко – созологічну, яка базувалась на розвитку системи природно-заповідного фонду України, активно пропагувала свої ідеї в пресі, на радіо й телебаченні.

Олена Миколаївна Байрак була надзвичайно обдарована й талановита особистість. Упродовж всього свого життя вона вдало поєднувала викладацьку, наукову, громадську, природоохоронну та мистецьку діяльність. Своїми рисунками рідкісних рослин вона ілюструвала сторінки видань "Атласу рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини", "Заповідними стежками Лохвицького краю" та ін. Вона писала авторські вірші, багато з яких поклала на музику. Свої пісні

в авторському виконанні Олена Миколаївна зуміла записати на тематичні диски ("Вишукані квіти", "Намалой мені степ", "Старинный парк" та ін.). За її словами, пісні вона писала, як завжди, до якоїсь події (чи то конференції, чи іншого заходу) або як присвяту. Так з'явилися відомі серед ботаніків і природоохоронців "Бузковий гай", "Старинный парк", "Каменная степь" (про заповідник "Кам'яні Могили"), "Трава-волосінь" (про осоку трясучковидну для Тетяни Леонідівни Андрієнко) та ін., а також гімн природодослідників "О, дай, судьба, четыре колеса", а то й навіть цілісні концертні програми на конференцію до Саратова (1990). Олена Миколаївна створила авторську програму на полтавському радіо, присвячену академіку М.І. Вавилову.

Маючи абсолютний музичний слух, гнучкий приємний голос, талант композитора й пісняра, вона завжди співала, але, за її зізнанням, "як соліст ніколи не виступала". Будучи студенткою і викладачем, Олена Миколаївна співала у відомому народному хорі "Калина" Полтавського педінституту. Вона також створювала музичні колективи – в шкільні роки інструментальні, в студентські – знаний в Україні вокально-інструментальний ансамбль "Емпіреї", пізніше – гурт автентичної пісні "Факел" і вокальну групу "Джерело". З останнім студентським колективом Олена Миколаївна брала участь у наукових та науково-практичних заходах на Полтавщині, в Україні та різних республіках колишнього Радянського Союзу, ставала лауреатом різних пісенних конкурсів та фестивалів з авторських програм. Серед них – "Природні та пісенні скарби України", які пропагували ідею збереження природи

за допомогою пісні, віршів, що виконувалися на тлі показу тематичних слайдів. Пізніше Олена Миколаївна такий підхід використовувала для створення відеолекцій про природно-заповідні об'єкти, демонструючи їх на різних наукових та навчальних заходах. Наприкінці кожного року в колі однодумців і колег вона розповідала про проведену роботу, планувала низку заходів на наступний рік, дарувала подарунки, фото. Вона переймалася не лише науковими проблемами, але й намагалася допомогти друзям, знайомим чи навіть не знайомим людям. Це було добре слово, порада, інколи матеріальна допомога, як завжди з доброю посмішкою й щирою душею.

Повноцінно реалізуючи всі свої чесноти й таланти, Олена Миколаївна назавжди залишила в спадок значні наукові доробки, статті й книги, авторські вірші й пісні, збережені осередки природи. Вона обезсмертила себе добрими справами, які є вічною пам'яттю про неї та про все, що вона зробила впродовж свого яскравого багатогранного й насиченого повноцінного життя.

*Н.О. СМОЛЯР, Л.Г. ЛЮБІНСЬКА,
В.П. КОЛОМІЙЧУК, І.А. КОРОТЧЕНКО*

Найважливіші праці О.М. Байрак

- Андрієнко Т.Л., Байрак О.М., Залудяк М.І. та ін. *Заповідна краса Полтавщини*. Полтава: ІВА Астрія, 1996, 184 с.
- Байрак О.М. *Конспект флори Лівобережного Придніпров'я. Судинні рослини*. Полтава: Верстка, 1997, 164 с.
- Байрак О.М., Гапон С.В., Леванець А.А. *Безсудинні рослини Лівобережного Лісостепу України: ґрунтові водорості, лишайники, мохоподібні: структурний аналіз, питання охорони, анований список видів*. Полтава: Верстка, 1998, 159 с.
- Байрак О.М., Самородов М.В., Стецюк Н.О. та ін. *Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ*. За заг. ред. О.М. Байрак. Полтава: Верстка, 1998, 204 с.

- Байрак О.М., Проскурня М.І., Стецюк Н.О., Слюсар М.В., Томін Є.Ф., Гостудим О.М. *Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території*. За ред. О.М. Байрак. Полтава: Верстка, 2003, 212 с.
- Байрак О.М., Стецюк Н.О. *Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини*. Полтава: Верстка, 2005, 270 с.
- Байрак О.М., Самородов М.В., Панасенко Т.В. *Парки Полтавщини: історія створення, сучасний стан дендрофлори, шляхи збереження і розвитку*. Полтава: Верстка, 2007, 276 с.
- Байрак О.М., Стецюк Н.О. *Конспект флори Полтавщини. Вищі судинні рослини*. Полтава: Верстка, 2008, 196 с.
- Регіональна екомережа Полтавщини*. За наук. ред. О.М. Байрак. Полтава: Верстка, 2010, 214 с.
- Байрак О.М., Заболотна Т.І., Слюсар М.В. *Заповідними стежинами Лохвицького краю*. Полтава: Дивосвіт, 2012, 184 с.
- Байрак О.М. *Парк, посаджений з любов'ю: історія та сьогодення Криворудського дендропарку*. Полтава: Дивосвіт, 2016, 200 с.
- Байрак О.М. *Моє улюблене дерево: автобіографічний нарис*. Полтава: ФОП Говоров С.В., 2017, 48 с.
- Байрак О.М. *Хто садить дерево, – благословен. Історія дендропарку "Івушка"*. Полтава: Дивосвіт, 2017, 160 с.
- Штогрин М.О., Байрак О.М., Царик Л.П., Онищенко В.А., Бондар О.І., Богомаз М.В., Лукіша В.В., Онук Л.Л., Царик П.Л., Тимошенко О.Л., Липка Л.О., Штогун А.О., Довганюк І.Я. *Національний природний парк "Кременецькі гори": сучасний стан та перспективи збереження, відтворення і використання ландшафтних, біотичних та історико-культурних цінностей*. За ред. М.О. Штогрин, О.М. Байрак. Київ: ВТО Типографія від А до Я, 2017, 292 с.

Праці про О.М. Байрак

- Серед квітів і трав: штрихи до портрета ботаніка та природоохоронця Олени Байрак*. Полтавське відділення Українського ботанічного т-ва; уклад. В.М. Самородов, Г.А. Козельська; наук. ред. В.М. Самородов. Полтава: Верстка, 2007, 82 с.